

ISSN 2310-3353

Қостанай
мемлекеттік
педагогикалық
институтының

ЖАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЖУРНАЛ
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№ 1
2022

Қостанай мемлекеттік педагогикалық институтының ЖАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЖУРНАЛ

№ 1 2022

шығармасында ұлттық теңеулерді ерекше мағыналы түрде қолдана білген. Жалпы, шығармадан 32 теңеу терілді. Соның ішіндегі 14 теңеуге талдау жасалды.

Әдебиеттер тізімі

1. Қоңыров Т.Қазақ теңеулері – Алматы: Мектеп, 1978. – 193 б.
2. Қабдолов З.Оқулық және оқулыққа қосымшалар. – Алматы”Санат”, 2003. – 528 б.
3. Ахметов З.Өлең сөздің теориясы. “Мектеп” баспасы – 1973. – 180 б.
4. Иманбеков Т.Үлкен үй:роман. – Алматы “Жазушы”, 1979. – 286 б.

Материал редакцияға түсті: 23.11.2021

КАНАПИНА, С.Г., КУАНЫШБАЕВА, Г.Ш.

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР РАВЕНСТВА В ПРОИЗВЕДЕНИИ ТУТКАБАЯ ИМАНБЕКОВА «БОЛЬШОЙ ДОМ»

Сравнения в языке это художественная сила символа в человеческом сознании и жизни в современном национальном литературном языке. Данная статья посвящена исследованию этнолингвистического использования сравнений в романе Туткабая Иманбекова "Улкен уй".

Ключевые слова: *сравнения, этнолингвистика, словарь, значение, явление.*

KANAPINA, S. G., KUANYSHBAYEVA, G.

ETHNOLINGUISTIC CHARACTER OF THE EQUATION IN THE WORK «BIG HOUSE» BY TUTKABAY IMANBEKOV

Comparisons in language are the artistic power of a symbol in human consciousness and life in the modern national literary language. This article is devoted to the study of the ethnolinguistic use of comparisons in Tutkabai Imanbekov's novel "Ulken uy".

Key words: *comparisons, ethnolinguistics, dictionary, meaning, phenomenon.*

ӘОЖ 8.1751

Ерманова, С.Б.,

*тіл және әдебиет теориясы
кафедрасының аға оқытушы,
педагогика ғылымдарының магистрі,
А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ,
Қостанай, Қазақстан*

ҚАЗАҚҚА ҚАСИЕТТІ «ҚАРА» СӨЗІНІҢ ҚҮДІРЕТІ

Түйін

Бұл мақалада қазаққа қасиетті «қара» сөзінің қадір қасиеттінің мән –мағынасы кең көлемде қолдану жағы ашылып көрсетілген. “Қара” түр-түс атауларының қолданысына қарай білдіретін мағынасы да өзгеріп отыратындығы анық байқалады. Бұл біздің таза да терең, кең тіліміздің өсіп, өнгендігін, түрленгендігін, сөздік қорымыздың байи түскендігін, толығы үстінде екендігін көрсетеді.

Кілт сөздер: *«Қара қазақ» «Қара өлең» «Қара домбыра» «Қара бала» «Қара қазан» «Қара шаңырақ».*

1 Кіріспе

Қазақ үшін ежелгі заманнан бері қадірлі, қасиетті болып саналатын ұғымдар бар. Қарға тамырлы қазақ халқы «қара» түсті берекенің, қарапайымдылықтың, ізгі ниеттің түсі деп бағалайды. Қаннан келген қарапайымдылық,тектілік осы бір «Қара» сөзінің айналасына шоғырланғандай. «Қара қазақ» деген сөз ұлтымызға етене таныс сөз екені белгілі.Түр сипатымыз әр түрлі босада «Қара қазақтың ұрпағымыз ғой» деп, қара көзіміз бен, қара

сөзіміз бен мақтанамыз. «Тамырын терең жайған текті елміз» деп шаттанамыз. Әр нәрсенің екі жағы болатыны сияқты «қара» сөзінің де екі қолданысы бар. «Қара ниет» деген сияқты сөздер сөздік қолданысымызда кездесетіні белгілі. Осыған қарамастан осы бір түс біздің ұлтта көбінесе қарапайымдылықты, адалдықты, сенімділікті, қасиеттілікті бейнелейді. [11;5]. Қара түс халықтың ауыз және жазба әдебиетінде кездеседі. Мысалға, қара деп халықты айтса, қарақұрым деп жиналған қауымды айтады. Қара сөзін адамның есімі қылып жалғайды, мысалға Қарабай, Қарабатыр, Қарағұл т.б.

2 Материалдар мен әдістер

«Қара қазақ» «Қара өлең» «Қара домбыра» «Қара бала» «Қара қазан» «Қара шаңырақ» деген ұғымдар әрбір қазаққа жақын екені сөзсіз. Қара түс көптеген халықтарда жамандықтың, өмірдің қиын сәттерін бейнелейді. Біздің ұлттың санасында қара тек ақ түспен антоним ретінде қолданғанда, түн мен күн қарсы қолданылғанда жамандықтың, зұлымдықтың белгісі болып саналады.

Қазақтың қара өлеңдерінің де

«Басынан **қара таудың** көш келеді

Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.

Қарындастан айырылған қиын екен,

Мөлдіреп екі көзге жас келеді.» деп басталуы да бекер емес шамасы.

Енді мына бір сюжетті қара өлеңнің шумағына ой жүгіртейікші:

«Басында **Қара таудың** қар борайды,

Басына керім жігіт сәлде орайды.

Сәлдесін бір ораған қайта орайды, [3;7].

Басына сол шіркіннің кім қарайды?!» Мұнда да қазаққа қасиетті қара тау бір тұрақты ата қоныстың бейнесі ретінде қолданылған. «Асқақ,» «Биік» деген ұғымдарды осы Қара таумен байланыстырып, «Қара таудай бол » немесе «Қара таудай қадірлі бол халқыңа» деп бата беріп жатады қазыналы қарттарымыз.

Осы «Қара» сөзі қазақтың ұлттық аспабы домбырамен де қатар айтылады. «Нағыз қазақ қазақ емес, нағыз қазақ – домбыра» деген сөз бекер айтылмаған. Ұлтымыздың болмыс бітімі осы бір қара ағаштан жасалған аспаптың ішінде жатқандай.

«Бабамыздың көзінде **қара домбыра,**

Данамыздың сөзінде **дара домбыра.**

Асқақтатып рухымды ағыл, домбыра

Әр қазақтың төрінен, табыл, домбыра» деген секілді ән мәтіндерінде осы «Қара домбыра» тіркесі жиі көрініс табады.

Исраил Сапарбай ақынның [25;13].

«Қазақтың қара баласы» өлеңінде:

«**Қазақтың қара** баласы,

Біріне бірі қас болмас.

Қазақтың қара баласы

Біріне бірі қас болса,

Күндердің күні туғанда,

Жат болудан жасқанбас», –

деп жырлаған. «Қазақтың қара баласы» деген атты көтеріп жүріу үшін де тектілік, ізеттілік, бір сөзбен айтқанда адамгершілік керек екенін айтады. Осы аттың өзі мойынға ауыр салмақ екенін өлең арқылы жеткізген. Мәселен, қара көмір, қара күйе, қара түтін, қара шаш, сүліктей қара айғыр дегендегі «қаралар» оның негізгі мағыналары болып саналады. Қара сөзінің ауыспалы мағынасы оның номинативтік мағынасына қарағанда әлдеқайда көп. Табиғатта, қоғамда басқа түр-түстер сияқты қара түстің де толып жатқан ауыспалы, шартты, символикалық мағыналары бар. Бұл тек қазақ тіліне ғана емес, бүкіл түркі дүниесіне ортақ құбылыс. Мысалы, қара тұту, қара жамылу, қара басы, қара жаулық, қара шаңырақ, қара борбай, қара домбыра, қара ниет, қара бет, қара қазан т.б. Қара – сиыр, жылқы, түйе сияқты

ірі мал. Қара – алыстан бұлдырап, қарауытып көрінетін бейне, жанды және жансыз зат тұлғасы. Қара – хан, ақсүйектер, төре тұқымына жатпайтын, жалпы халық, не сол қалықтың өкілі: қарадан шығып хан болған (жай халықтың арасынан шығып хан болған), Қарахан (қара халықтан шығып хан болған хан есімі), қара қазақ (мұнда да түр-түсінің қаралығы емес, «қарапайым қазақ» мағынасында айтылып тұр), қара халық, қара тобыр, қара шаруа (жұмыспен ғана шұғылданып, мал бағып күн көретін шаруа адамы), қара тобыр, қара жұрт, қара бұқара (бұлар да мағыналас сөздер). Қара – майсыз, дәмсіз, қатықсыз, сүтсіз дайындалған ас (ет, көже, сорпа, нан, шай, т.б.): қара сорпа (майсыз сорпа), қара көже (құрт, айран т.б. қатық қатпаған көже), Қайғысы жоқ адамға қара көже балмен тең; қара ет (майсыз, көк, жасық ет); қара нан (қара түсті, бірақ майға пісірмеген нанның түрі), қара шай (сүт, қаймақ қатып ағартпаған шай), қара су (қайнатқан, не қайнатпаған ауыз суы). Түндіктен төгіп тұр нұрын, Жұлдызбен миллион таласа ай, Шайнектен сары қыр мұрын Құйылып жатыр қара шай. Қара – 1) өлім-жітім, қайғы-қасірет, ылаң. Мәселен: не қара көрінді?, – дегенде «не ба-сыңа күн туды, қандай қасіретке душар болдың?» мағынасын аңғарамыз. Отан соғысы жылдарында пайда болған қара қағаз тіркесі «өлім-жітім, қаза жайындағы хабар» деген мағына бергені елдің бәріне аян, немесе: қара уайымға салыну – қатты қайғыру, қасіреттену; 2) өлім-жітімге, қайғылы қазаға байланысты жамылатын, киінетін, тұтынатын азалы киім, зат: қара жамылу – аза тұту, қайғылы күйді бастан кешіру мағынасын білдіреді. [12; 8]. «Қазақтың ежелгі салтында өлген ердің бір жыл бойы найзасы босағада қадаулы тұрады. Аты жал-құйрығы күйзеліп жылқыға жіберіледі, жұбайы шашын тарқатып, басына қара жамылып, күніне үш мезгіл жоқтау айтады. Марқұмның жылы болған соң атын сойып, найзасын сын-дырып, асын береді. Әйелінің басындағы қара жамылғы алынады» [2; 1]. Бір кезде қанды со-ғыстан, Қаралы болған Түркістан. Садақтан самсап оқ ұшқан, Жаралы болған Түркістан. «Қара» түр-түс атауының қасиетті, киелі деген мәнді білдіретін символдық мағыналары да бар. Бұл тіліміздегі қара шаңырақ, қара домбыра, қара қазан сияқты тіркестерден байқалады. Этнограф С.Кенжеахметұлы қара қазанның символикалық белгісі жайлы былай дейді: «Қа-занның басқа ыдыстарға қарағанда қазақ өмірі мен мәдениетінде алатын орны мүлде жоғары. Өйткені ол – күнделікті тіршілік құралы. Қазақ дастарханына түсетін тағамдардың барлығы да, ең алдымен, осы қазаннан өтеді. Халық жай ғана «қазан» демей, оны «қара қазан» деп қастерлеп айтады. Бұл жерде қара сөзі қасиетті, киелі, берекелі деген ұғымды білдіреді. «Жеті жарғыда» өлім жазасына бұйырылған адам жеті айып төлеп құтылса, оның біріншісі – «қара қазан төлеуі» деп аталады [10; 10]. Сонымен қатар «қара шаңырақ» тіркесі де үлкен, қасиетті, киелі, қадірлі ұғымын білдіреді. Қара шаңырақ – ел қадірлейтін әкенің, атаның, не бабаның отырған немесе дәстүр бойынша кенжесінің еншісіне тиген үлкен үйі. Өтті анам – үш баламның пайғамбары, Үш сәби жүрегінің сайран бағы. Жыр қылып жатты біздің қара шаңырақ, Менің сор маңдайымның тайған бағын... Қара – қою, қалың, тығыз: қара орман – қалың орман, жыңғыл. Қара – ауыр, зілбатпан: қара уайым (еңсені басқан қайғы-қасірет), кө-ңілім қара қазандай болды (көңілім қатты қалды, сауықпастай ауыр таңба салды). Қара – қатыгез, қаныпезер, ұятсыз, пиғылы жаман. Қара – жердің беті, қабаттары, топырағына қа-тысты ұғымдар. Мәселен, қара жол – ауыл арасын қосатын, жер бетіндегі шыңдалған жол; қара су – ойпаттау, саздау, тегіс жердің астынан шығып ағатын су. Қара – күшті, екпінді, те-геурінді; қара дауыл – жер бетіндегі заттарды қиратып, бұзып кететін, қатты соғатын дауыл; қара күш – тепсе тебінгі үзетін адамның, күшті хайуанның т.б. заттардың зор күші. Қара – көңілсіз, сүреңсіз, тұңғияқ терең, қалғып-мүлгіген, бейғам. [7; 10]. «Түн» деген ұғым қараң-ғылықты білдірсе де, қазақтар қараңғы түнде немесе жеті қараңғы түнде деп плеоназм ретін-де қолдана береді. Сонда осындағы қара сөзінің мағынасы дәл «қараның» өзі емес, көзге түртсе көргісіз, қараңғылықты, тірі жанның бәрі ұйқыға кетіп, қалғып-мүлгіген бейғам мез-гілді аңғартатын сияқты. Қара іңір – кеш батып, ымырт жабылған, елдің қарасы көрінгені-мен, бірақ кім екенін тануға болмайтын сүреңсіз, көңілсіз уақыт, қара кеш. Қара түнде қара орман адастырды, Қарсы алдымнан жол көміп қар асқынды. Қорыта келгенде, түс атаулары-ның тіліміздегі мәні халықтың тұрмыс тіршілігінің, дүниетанымының кеңдігінің нәтижесі деп

түйсінгеніміз жөн. Бұл ұғымдағы түр-түс атаулары ақынның тілінде адам психологиясын, дүниені танудағы өзіндік көзқарасын, таным-талғамының биіктігін көрсетуде жиі қолданылады.

3 Нәтижелер мен талқылау

Махамбетте «Қара бала, қара қазан қамы үшін» соғысқанын жырласа, бүгінгінің ақыны Қалқаман Сарин «Қарауыл. Қара өлең» [10; 12].

Қара торы жігіт боп қалғанымды көрсем деп,
Қарай-қарай жолыма қайран анам кемсендеп,
Қараңғыда аптығып шыға келсе алдымнан,
Қара таудай қасқайып тұрар ма екем мен сергек.
шығармасында бұған дейін көп жырланған

Қарауылға қайта соғады. Ұлы Абай мен Шәкәрімнің ата жұрты Қарауылдың барша жақсылық мекені болғаны аңғарылады. «Қара» сөзінен дыбыстық анафора жасай отырып, «к» сөзіне акцент қояды. Ақын қазақтың әдеттегі қара – түр мен түсті білдіретін сөзін алмайды. Ұлттық реңктегі «қара» сөзіне мән береді. Ақын айтатын: қара өлең, Қара Ертіс, қара бала, Қараой Қарасаз, қара нар, қара жол, қара тау, қара қой, қара қазан, қара су, қара жаяу, қара қыз, қара көзді келіншек, қара күбі, қара шаңырақ сияқты «қара» сөзі – қасиет, қадір, құрметтілікті білдіретін мағынаға қарама-қарсы «қараның» қиындық пен жамандықты беретін мағыналарын қарсы қояды: қара түн, қарақұрым халық, қара суық, қара күйе, қара ниет сәтті қолданған.

«**Қара өлеңнің** мекені – Қарауылға келемін,
Қара өлеңнің қамы еді, қарап жүрмей жегенім.
Қарағанның ішіне көп тығылып ойнайтын,
Қара өлеңге құмартқан **қара бала** мен едім.

Қара Ертісті жағалай толқып келе жатырмын,
Қара басып қалардай, қорқып келе жатырмын.
Қараой менен Қарасаз, Қарауылдың мұңы бір,
Қара нарға мұңымды артып келе жатырмын.

Қараөткелдің бойынан Қарауылға бұрылып,
Қара жолдың үстінде қуып келем бір үміт.
Қараша үйдің есігін көп кешікпей ашармын,
Қара жорғам астымда кетпесе егер сүрініп.» [8; 25].

деп бір қайырады. «Қара нардай» деген ұғымды ұлтымызда, ауыр жүкті арқалай алатын, жұртының жүгін көтере алатын адамға айтады. Қазақтың қара өлеңінде «Қара нар жүк көтермес әл кеткен соң» деген тіркестер кездеседі. «Қара жорға» тіркесі ұлттық болмысымызға күйге айналып сіңіп кеткен. Қазіргі қоғамда Қазақ ұлттық би түрінің бірі ретінде қабылданатын ұғым екені белгілі. Жылқыда қалқымыз жорға мен жүйрікті ерекше бағалайды. Ағып тұрған ақындарға «Жорғадай көсілді» «Жүйріктей жүйткіді» деген тіркестер қолданылады. Бұл өлеңде тура мағынасында қолданылып тұр.

«Қара торы жігіт боп қалғанымды көрсем деп,
Қарай-қарай жолыма қайран анам кемсендеп,
Қараңғыда аптығып шыға келсе алдымнан,
Қара таудай қасқайып тұрар ма екем мен сергек.

Қара ұлына байлаған бағыланды сойдырып,
Қарапайым қызықты қайран әкем той қылып...
Қара қойдың сорпасы бұрқ-сарқ етіп қайнаған,
Қара қазан жататын бәрімізді тойдырып.

Қара нанға сары май жағып алып жейтұғын,
Қара суға қанағат, қарын тойды дейтұғын.

Қара жаяу, қайғысыз көше бойлап жүгірген,
Қарадүрсін кешегі сағындырды-ау кей күнім.

Қара сиыр сүтімен қою шайды ішетін,
Қара кемпір сөйтіп ап қара терге түсетін.
Қараң қалғыр! – деп қойып қарайғанға ұрысып,
Қара күбі қымызды қайта-қайта пісетін.

Қара қыздар кешегі – қара көзді келіншек,
Қара шашын тарайтын қапияда көрінсек.
Қара түнде ақсүйек ойнамайды енді олар,
Қара барқыт кеште де шыққысы жоқ, еріншек.

Ауылдың қасиеті мен қадірін халықтың жай-күйін суреттей келе ақын өлеңді былай аяқтайды:

« Қарақұрым халықтың халі бөлек бүгінде,
Қара жаңбыр жауып тұр қар аралас іңірде.
Қара суық күз келіп қалтырайды қу тірлік,
Қара торғай секілді қара ағаштың түбінде.
Қарауылда қалды эне, қара шалым, тектім-ау,
Қара шалдан қалғаны – қара шаңырақ тек мынау.
Қара күйе жағылып арыңа аппақ ауылым,
Қара ниет қоғамның құрбаны боп кеттің-ау...»

Қарапайым сол тірлікті аңсайды. Атта қалды-ау деп армандайды. Қара қиды салып, қара пешке қара қазан қойып, қара қойдың етін пісіріп, қара сиырдың сүтін қосып шай ішкен қара кемпір мен қара шалды, қара домалақ қара ниеттен ада жандарды аңсайды. Қара ниет қауымның, заманның құрбаны болып, заманның өрлеуіне байланысты бәрі өзгеріп жатқанын ашына айтады.

4 Қортынды

Осылайша «Қара» сөзі құбылып, түр-түсін өзгертіп сан түрлі жолдар мен қолданыла береді. Ең бастысы ұлттымыздың қасиеті не саналған осы сөз өз биігінде қала бермек. Я, заман өзгереді. Өмір керуені тоқтамайды. Бірақ қазақ үшін қасиетті түс ұрпақтар сабақтастығының арқасынды мәңгі қалады деген сенімдеміз. Қарға тамырлы қазақтың қарапайым болса да ұлы сөз өрнектері, ой өрнектері мәңгі осы елмен бірге жасасады деген сенімдеміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет (XV–XVIII ғ.) – А., 1992 ж.
2. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. Хрестоматия. А., 1993 ж.
3. Мағауин М. Ғасырлар бедері. Әдеби зерттеулер, – А 1991 ж. – 7 бет.
4. Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. Деректі толғам. – А., 1995 ж.
5. Сүйіншалиев Х. XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. – А., 1961 ж.
6. Бес ғасыр жырлайды 1 том. А., 1993 ж.
7. Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі. Оқулық. Алматы, 1986.
8. Дала даналары. Құрастырғандар: Е. Әбен, т.б. Алматы, 2001. – 25 бет.
9. АхметжановаФ., Р.Қайырбаева. Түр-түске байланысты тұрақты сөз тіркестері. Алматы, 2001. – 131 б.
10. Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. – Алматы, 1997.
11. Кенжеахметов С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Алматы: «Ана тілі» 2012.
12. Қалқаман Сарин Қалқаман Сарин «Қарауыл. Қара өлең» 2014.
13. Исраил Сапарбай Жүрегіме ұя салған қарлығаш. Өлеңдер. А., «Жалын», 1986.

Материал редакцияға түсті: 29.12.2021

ЕРМАНОВА, С.Б.

СИЛА СВЯЩЕННОГО КАЗАХСКОГО СЛОВА «ЧЕРНАЯ»

В этой статье раскрыта широкая сторона значения достоинства священного для казахов слова «Черная» Очевидно, что значение названия «черный» меняется в зависимости от употребления, оно показывает, что наш чистый и глубокий, широкий язык вырос и развивается, пополняется, обогащается словарный запас

Ключевые слова: «Черный казах» «Черная поэма» «Черная домбра» «Черный мальчик» «Черный казан» «Черный шаньрак».

ERMANOVA, S.B.

THE POWER OF THE SACRED KAZAKH WORD «BLACK»

This article reveals the broad side of the meaning of the dignity of the sacred word for Kazakhs "Black" Obviously, the meaning of the name "black" varies depending on the use, it shows that our pure and deep, wide language has grown and developed, replenished, enriched vocabulary.

Key words: "Black Kazakh" "Black poem" "Black dombra" "Black child" "Black cauldron" "Black shanyrak".